

ԿԻՐԱԿՈՍ ԵՐՁՆԿԱՑԻ

ՔԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՃՇԳՐՏՈՒՄՆԵՐ

Երզնկայի ծաղկուն հասարակական-քաղաքական կեանքի ու զարգացման բարձր մակարդակի հասած իմաստասիրական-գրական դպրոցի ծնունդը հանդիսացող նշանաւոր դէմքերից մէկն է ԺԳ-ԺԴ դարերի մատենագիր, փիլիսոփայ, մեկնիչ, մանկավարժ, տոմարագէտ, բանաստեղծ եւ գործիչ Կիրակոս Երզնկացին, որը մեծ հռչակ է վայելել ոչ միայն Եկեղեցաց գաւառում, այլեւ ողջ Հայաստանում: Չնայած դրան, նա առայժմ մնում է ճանաչուած, բայց չուսումնասիրուած հեղինակ¹: Հայագիտութեան մէջ նրա մասին հանդիպում են առանձին ակնարկներ միայն, հիմնականում որպէս շարականագիր, թէեւ ոմանք մերժում են այդ²: Կիրակոսի մասին եղած կարծիքներն հակասական են առհասարակ՝ թէ՛ անձնաւորութեան, թէ՛ ապրած ժամանակաշրջանի եւ թէ՛ գրական ժառանգութեան որոշման եւ բնութագրման հարցերում: Դա հե-

1. Արդէն իսկ ծանօթ լինելով ԺԲ-ԺԴ դարերում զարգացման բարձր մակարդակի հասած Երզնկայի գրական, քաղաքական ու հասարակական կեանքին (չնորհիւ 1958 եւ 1962 թուերին տպագրուած Յովհ. Երզնկացի (Պլուզ) եւ Կոստանդին Երզնկացի աշխատութիւններն, ինչպէս նաեւ Յովհ. Երզնկացի-Մործորեցուն նուիրուած (անտպ) ուսումնասիրութեան), 1960-70ական թուականներին ձեռնառու եղանք մանրակրկիտ հետազոտելու նաեւ Կիրակոս Երզնկացու մատենագրութիւնը եւ այդ հիման վրայ պատրաստեցինք նրա կեանքն ու ստեղծագործութիւնն ամբողջացնող եւ բանասիրական ու գրականագիտական բնոյթ ունեցող մի մենագրութիւն, որ առայժմ մնում է չտպագրուած: Հրատարակուել է մի յօդուած միայն, ուր՝ հիմնականում «Յայտնաբերւածները» նկատի ունենալով, արմատապէս լուծուել են Երզնկացուն այլ Կիրակոսներից զատորոշելու հարցերը: Տե՛ս Ա. ՍՐԱՊԵԱՆ, Բանասիրական Ֆզգրումներ, Պատմա-բանասիրական համագէտ, Երեւան, 1972, թիւ 4 (59), էջ 137:
2. Տե՛ս Գիւրգ. Աստուածաբանական քր կոչի Դրախտ ցամկալի, ի Ղազարու աստուածաբան վարդապետ Ճանկեցւոյ, Կ. Պոլիս, 1735, էջ 601-645: ԶԱՄԶԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 508: Շարակնոց, Կ. Պոլիս, 1815, էջ 2-5: ԱԿԳԵՐԵԱՆ Մ., Լրումն իրակատար վարուց եւ վկայաբանութեանց սրբոց, հտ. ԺԱ., Վենետիկ, 1814, էջ ՀԵ-ՀԶ:

տեւանք է այն բանի, որ ԺԳ-ԺԴ դարերում յիշատակում են մի քանի Կիրակոսներ: Նրանցից առանձնապէս նշանաւոր են Գանձակեցին, Արեւելցին եւ Երզնկացին: Երեքն էլ համարուել են բացարձակապէս ժամանակակից եւ երեքն էլ վախճանուած նոյն՝ 1271-1272 թուերին³: Հայագէտներից ոմանք Կիրակոս Երզնկացուն հասցրել են մինչեւ Ժե դարը⁴:

Դժուար է ասել, թէ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս է առջացել այս Կիրակոսների շփոթութիւնը, սակայն տեւել է այնքան, որ ստեղծել է մի մեծ թնճուկ. արձակ եւ չափածոյ որոշ գործեր տարբեր դարերում եւ տարբեր ձեռագրեր վերագրել են կամ ուղղակի Կիրակոս վարդապետի՝ առանց մականունան եւ կամ մի քանի Կիրակոսի՝ չինայելով նոյնիսկ ԺԱ-ԺԲ դարերում ապրած Գրիգոր Վկայասէր Մեծի աշակերտ Կիրակոս Թարգմանչին⁵: Այս գործերից են ԺԳ դարում նոր ճառերով համալրուած «Յայսմաւուրքը», Յովհան Ոսկեբերանի Յովհաննու Աւետարանի մեկնութեան թարգմանութիւնը, Եւազրի «Լուծմունքը», «Արեւելք գերարփին» չարականը եւ այլն:

Ո՞վ է Կիրակոս Երզնկացին

Այս հարցին ուղղակի պատասխանող տեղեկութիւններ գրեթէ չեն պահպանուել: Եզրայանգումների համար գերազանցօրէն նպաստել են Երզնկացու իր իսկ ձեռքով գրուած գործերը, դրանց ներածութիւններն ու վերջաբանները, յիշատակարաններն ու յիշատակագրութիւնները: Որքան էլ սուղ, լրացուցիչ ծանուցումներ են պարունակում Կիրակոսի աշակերտների կամ գրիչների յիշատակագրութիւնները եւս, որոնք բանալի են դառնում օգտագործելու ԺԳ-ԺԴ դարերի նաեւ այլ յիշատակարաններ: Այս առումով չափազանց արժէքաւոր է ձեռագրերում բաւական տարածուած մի գործ՝ «Կիրակոսի վարդապետի ասացեալ ընդհանրակամ աշխարհաց, գոր գրով առաքէր ուր եւ կամէր» վերնագրով: Սրա վերջում հեղինակ Կիրակոսն ունի յիշատակարան-վերջաբան, ուր իր մասին գրում է. «Կու հրամայէ առաքեալն Պօղոս,

3. Սրբոյ Խորն Եւագրի Պոմտացւոյ վարք եւ մատնագրութիւնք, աշխատասիրութեամբ եւ ծանօթագրութեամբք ի լոյս ընծայեաց ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ, Բ., Վենետիկ, 1907, էջ ԺԾԱ (ծանօթագր.): ԱՃԱՌԵԱՆ Հ., Հայոց ամսմամուսնների բառարան, հտ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 854: ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՁԱՆԵԱՆ Կ., Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1981, էջ Թ, ԻԹ:

4. ՉԱՄՉԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., էջ 16, 508: ԱԿԳԻՍԵԱՆ Մ., Լրումն լիակատար վարուց, էջ ՀԵ-ՀԶ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ Կ., Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր տաղերը, Վաղարշապատ, 1898, էջ ԻԱ (ծանօթագր.):

5. ՏԵ՛Ս Երակմոց, էջ 2-5:

թէ այս գիր ձեռին իմոյ Պօղոսի է: Նոյնպէս եւ ես ասեմ. Այս գի'ր ձեռին իմոյ՝ ի նուաստ Կիրակոս վարդապետին է Երզրնկացոյ՝ մայրաքաղաքիս Հայոց Լուսաւորիչ գաւառիս»⁶:

Ուրեմն «Ընդհանրականի» հեղինակ Կիրակոսը Լուսաւորչի կամ Եկեղեցաց գաւառից է եւ կոչւում է Երզնկացի՝ նրա մայրաքաղաք Երզրնկայի անունով: Սակայն որոշ ձեռագրեր վերնագրերում եւս պահպանել են Հեղինակի լրիւ անունն ու մականունը, որոնցից են հետեւեալները.

«Կանոնական խրատը ընդհանրական եկեղեցւոյ ամենայն Հայոց, Կիրակոս վարդապետէ Երզրնկացոյ» «յԱստուծոյ ամենակալէն» ըսկըզքնատողով⁷.

«Արդիւնաբան եւ հոգիաներկ վարդապետին Կիրակոսի Երզնկեցոյ արարեալ Մեկնութիւն Հարիւրաւորացն Եւագրեայ, ի խնդրոյ Յովհաննէս վարդապետի, ի նոյն գաւառէն Եկեղեցաց, ի սուրբ Կիրակոս»⁸.

«Կիրակոս վարդապետի Եզնկացւոյ ասացեալ, յաղաքս ութ խորհրդոց Եւագրեայ»⁹.

«Կիրակոս վարդապետի Եզրնկեցոյ խրատը առ ուղղափառ հաւատացեալս Հայոց ազգի եւ պատասխանիք առ ասացեալսն չարեօք»¹⁰.

«Կիրակոս վարդապետի Եզնկացոյ արարեալ ի բանն, որ ասէ. Ի սկզբանէ էր բանն»¹¹.

«Ի բանն, որ ասէ. Ձայն Տեառն ի վերայ ջուրց եւ Աստուած փառաց որոտաց, եւ տէր ինքն ի վերայ ջուրց բազմաց, Կիրակոս վարդապետի Եզնկացոյ արարեալ. օգնեա՛ հոգի Աստուծոյ»¹².

«Պրատ վասն խոստովանութեան, զոր արարեալ է Կիրակոս վարդապետի Եզրնկացոյ»¹³.

«Ջբաղուածքն Նսայեայ եւ գ'իոնէսիոսին՝ Կիրակոս վարդապետն Եզնկացի»¹⁴.

«ՁՏօմարի մեկնիչն եւ զկազմութեան լուծմունքն՝ Կիրակոս վարդապետին է արարեալ Եզնկացւոյն. զնոյն Տօմարի մեկնիչ արար Յակոբ վարդապետն Լրիմեցի»¹⁵.

6. Ձեռ. թ. 8727, ԺԷ, էջ 312ա:

7. Ձեռ. թ. 3527, ԺԶ-ԺԸ, էջ 150ա:

8. Ձեռ. թ. 1980, 1391, էջ 41ա:

9. Տե՛ս ԿԻԻԼԵՍԵՐԵԱՆ Բ., Ցուցակ ձեռագրաց Ղաթաիոյ ազգային Մատենադարանին Հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, 1961, էջ 708, հաւաքածոյ թ. 108, 1745 թ., էջ 87-99:

10. Ձեռ. թ. 2268, 1683-1689 թթ., էջ 4բ, 2283, 1355 թ., էջ 87ա:

11. Ձեռ. թ. 1098, 1320 թ., էջ 110ա:

12. Ձեռ. թ. 2187, 1346 թ., էջ 105ա:

13. Ձեռ. թ. 2335, 1476 թ., էջ 302բ:

14. ԱՆԱՍՆԱՆ Թ., Հայկական մատենագիտութիւն, հտ. Ա., Երեւան, 1959, էջ LXII:

15. ԱՆԱՍՆԱՆ Թ., էջ LXIV:

«Լուծումն Բնութեան գրոցն, արարեալ Կիրակոսի Եղնկացոյ»¹⁶.

«Կիրակոս վարդապետի խրատք վասն կրթութեան եւ օգտութեան, Երզնկեցոյ. աւգինեա»¹⁷:

Ինչպէս տեսնում ենք, այս գործերից եւ ոչ մէկում Կիրակոսն իրեն Գանձակեցի, Արեւելցի կամ ա՛յլ մականուամբ չի կոչել: Մինչդեռ նրանցից մի քանիսը ցոյց են տալիս ոչ միայն այն իրողութիւնը, որ դրանց հեղինակը Եկեղեաց գաւառից է՝ Երզնկացի, այլեւ բաց են անում նրա միջավայրի, կեանքի, փոխարարներութիւնների ու ստեղծագործութեան մասին մօտաւոր հետեւութիւնների յանգեցնող ուրիշ ուղիներ եւս: Բացի այդ, իրենց մէջ պարունակած որոշ բնութագրական տեղեկութիւններով նրանք բանալի են հանդիսանում զատելու Երզնկացու մի քանի այլ երկասիրութիւններ եւս, որոնք մեզ են հասել կամ միայն Կիրակոս անուան յիշատակութեամբ, կամ անանուն ու անխորազիր՝ գոնէ ըստ առայժմ յայտնի ձեռագրերի, եւ ինչ-որ չափով վերականգնել հեղինակի կենսագրութիւնը:

Առանձնապէս արժէքաւոր ծանուցումներով նշանակալից է վերը յիշուած «Հարիւրաւորքի» մեկնութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք, վերնագրուած է «Արդիւնաբան եւ հոգիաներկ վարդապետին Կիրակոսի Եզնկեցոյ արարեալ մեկնութիւն Հարիւրաւորացն Եւազրեայ, ի խընդրոյ Յովհաննէս վարդապետի, ի նոյն գաւառէն Եկեղեաց, ի սուրբ Կիրակոս»¹⁸: Սրա վերջաբանում մեկնիչն անում է հետեւեալ լրացուցիչ լուսաբանութիւնը. «Արարի զվերլուծութիւն Հարիւրաւորացս սուրբ հօրն Եւազրեայ... հրամանաւ եւ աղօթիւք երկուց վարդապետացն հոմաճառամարար Յովհաննէս առձայնելոց եւ այլ եղբարցս»¹⁹:

Ընդգծուած տողերը ցոյց են տալիս, որ խօսքը վերաբերում է ո՛չ թէ մէկ, այլ Յովհաննէս անունով երկու անձնաւորութեան, որոնց հետ մեր հեղինակի փոխարարներութիւնը պարզաբանելը կարեւոր հանգամանք է ո՛չ միայն կենսագրական, այլեւ ստեղծագործական առումով: Մեկնութեան յիշատակարանում հանդէս եկող այս Յովհաննէսներից մէկը, որ, ինչպէս տեսանք, մեծաբանուած է խորագրում եւս՝ որպէս պատուիրատու, ներկայանում է նաեւ «ճերհուն եւ համարեղ բարու-նապետ» մակդիրներով: Մեծարանքի նման ածականներով է նա օժտւում Եւազր Պոնտացու այս չափազանց խրթին, ծանր ու լուրջ գործի խորիմաց մեկնութեան թէ՛ առաջաբանում եւ թէ՛ վերջաբանում: Աչ-

16. Տե՛ս ԿԻՒԼԵՍԻՐԻԱՆ Բ., Յուցակ ձեռագրաց..., էջ 550, Հաւաքածոյ Թ. 84, 1675, 1684 թթ.: Տե՛ս նաեւ էջ 550, 592, 708, 978:

17. Տե՛ս ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Միւրաբանաց ի Վեմետիկ, հտ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 733, 2եւ. Թ. 253, (969), Ոսկեփորիկ, ԳԴ, էջ 88բ:

18. 2եւ. Թ. 1980, էջ 41ա, 1812, 1780 Թ., էջ 209ա:

19. 2եւ. Թ. 1980, էջ 160բ (ընդգծումը Ա.Ս.):

խատուժեան իր մեկենասին Կիրակոսը դիմում է ակնածանքի ու փառաբանման այնպիսի յորդ զգացումներով, որ նոյնիսկ հասցնում է Յովհաննէս Մկրտչի հետ համեմատուելու աստիճանին. «Ներհուն եւ հանճարեղ րաբունապետ Յովհաննէս, հոմանուն ձայնի քանին եւ համախառն արեգականմ արդարութեամ Կարապետին, զնուաստ եւ զապիկար եւ զյետին սպասաւոր բանի, մի անգամ եւ երկիցս հարկեցեր եւ սիրով գրաւեցեր առնել լուծումն Հարկաւորացն սուրբ հաւրն Նազրեայ, որ արդարեւ ձեզ է յարմար այսպիսի գործառնութիւն»²⁰:

Ուրիշ առիթով պարզւում է, որ այս նշանաւոր Յովհաննէս րաբունապետը պատահական անձնաւորութիւն չէ Կիրակոսի կենանքում եւ ո՛չ էլ պատահական պատուիրատու, այլ սերտ փոխյարաբերութեան եւ զիտական գործակցութեան մէջ մտած մէկը: Նրա յորդորներով է Կիրակոսը մեկնել Նազրի երկրորդ նշանաւոր երկասիրութիւնը եւս, որ տարածուած է ձեռագրերում «Յաղագս ութ խորհրդոցն» կարճառօտութեամբ: Այստեղ մեկնիչը գրում է. «Իբրեւ ծանեա՛յ զինդիրս ձեր, պատուելի րաբունապետ Յովհաննէս, եւ որք մի անգամ ընդ քեզ եղբարք, յո՛յժ ուրախացայ, զի բարի եւ գովելի մասինն եղէք փափազող, սակայն հայելով ի մտաց իմոց տկարութիւն եւ յիւր ողորմութեանցդ մեծութիւն եւ բարձրութիւն, յոյժ զարեւոյնցայ... Այլ թէպէտ այսպէս է ճշմարտապէս, սակայն ամենայն ինչ հնարաւոր է այնմ, որ հաւատայն:... Նոյնպիսի՛ յոյսով եւ ե՛ս հաւատամ աղօթիւք ձերովք արձակիլ ի կապանաց ամուլթեան մտաց... Վասն որոյ օժանդակեցէ՛ք աղօթից ձերոց թեւօք փոքր մակուկի մտաց մերոց, զի հողմով հոգոյն ի նաւահանգիստն հասից կատարման...»²¹:

Ի լրումն սրանց՝ կարեւոր է նշել մեր ձեռագրերում պահպանուած «Բանը խրատականք» խորագրով աշխատութիւնը եւս, որ չափազանց արժէքաւոր է հեղինակի ո՛չ միայն կենսագրութիւնն ու ստեղծագործութիւնը, այլեւ աշխարհայեցողութիւնը բնութագրելու համար: Գործն անհեղինակ է, սակայն նիւթն ամբողջութեամբ յագեցուած է Կիրակոսի «Ընդհանրականի» ոգով ու ոճով: Գործի առաջաբանն աւելի եւս հաւաստում է այդ, որ սկսւում է այսպիսի տողերով. «Ամենայն, որ խնդրէ ի քէն, տո՛ւր. ասէ տէրունական հրամանն: Եւ զի հարկեցեր զմեզ, սիրելի եղբայր Յովհաննէս, առաւել քան զկար մեր, ձեռնարկել ի գործ, զոր պարտ էր խնդրել ի պատեհագունէն եւ զաւրաւորէ ումեքէ, այլ զի մի՛ ի պատիժ անհնազանդութեան անկանիցիմք... հարկեցեալ հնազանդեցաք հրամանաց քոց, եւ դու աղաւթեա՛լ ի վերայ մեր մտերմաբար»²²:

20. Ամդ. էջ 41ա-բ:

21. Զեռ. Թ. 228, 1457 Թ., էջ 209բ - 210բ (ընդգծումը Ա. Ս.):

22. Զեռ. Թ. 8356, 1322 Թ., էջ 176ա:

Գործի բանասիրական, գրականագիտական վերլուծությունը, որ կատարել ենք մեր անտիպ աշխատությունների մէջ, հաստատում է, որ նրա հեղինակը Կիրակոս Երզնկացին է. ուրեմն մի երրորդ երկասիրություն եւս գրուած է նոյն Յովհաննէս վարդապետի հրամանով եւ աւելի վաղ, քան վերոյիշեալ մեկնությունները: «Բանք խրատականք»ը ինչպէս ցոյց է տալիս գրչութեան թուականը (1322), աւարտուած էր «Հարիւրաւորք»ից (1354 թ.) աւելի քան 32 տարի առաջ, երբ պատուիրատուն անհամեմատ երիտասարդ էր եւ դեռեւս միայն վարդապետ: Այստեղ կայ հեղինակի աւելի մտերմիկ շեշտ, անկաշկանդ մօտեցում եւ լեզու, դուռով դիմելու համարձակություն եւ իրաւունք: Ինչպէս հետեւում է մէջբերումից, պատուէրը չի տրուել պաշտօնապէս՝ ի վերուստ, այլ մտերմօրէն, խորհրդի ձեւով, որպէս հոգեւոր յորդորանք: Գուցէ եւ այդ տարիներին պատուիրատուն դեռեւս ըրաւորնի կամ ըրաւորնապետ չէր, սակայն ունէր գիտական եւ վարդապետական այնպիսի հեղինակություն, որ կարող էր «հարկել» կամ «հրամայել» Կիրակոսին՝ գրելու այդ խրատականը: Ո՞վ էր յետագայում այդչափ ճանաչուած ու հռչակաւոր ըրաւորնապետ Յովհաննէսը, այդքան գովեստների արժանի:

Բարձր Հայքի վանքերին նուիրուած իր ուսումնասիրութեան մէջ Համազասպ Ոսկեանը, հաւանաբար ելնելով «Հարիւրաւորք»ի խորագրից, ենթադրում է, թէ 1330-1350ական թուականներին Երզնկայի Ս. Կիրակոսի վանքի առաջնորդը Յովհաննէս վարդապետն է²³: Սակայն ո՞վ էր նա: Բոլոր դէպքերում, որոշակիօրէն, այդ Յովհաննէսը ո՛չ Պլուզն էր եւ ոչ էլ Մործորեցին: Նրանցից առաջինն արդէն վախճանուած էր 1293 թ., իսկ երկրորդը՝ 1338ին²⁴: Մինչդեռ Կիրակոսի յիշատակած մեծ ըրաւորնապետ Յովհաննէսը ԺՂ դարի կէսերին դեռ կենդանի էր եւ շարունակում էր պատուէրներ տալ Կիրակոսին²⁵: Իսկ ո՞վ էր երկրորդ Յովհաննէսը, որին նոյնպէս յատուկ յիշում է Կիրակոսը եւ որի եթէ ոչ հրամանով, ապա գէթ աղօթքներով ոգեւորուել է «Հարիւրաւորք»ի մեկնութեան հեղինակը, երախտագիտութեան խօսքեր ուղղել նրան:

Այս հարցը պարզելու համար օգնութեան են գալիս յիշատակարանները եւ Կիրակոսի մէկ այլ աշխատություն եւս, «Խրատ առ ուղղափառ հաւատացեալսն» խորագրով, ուր նոյնպէս հանդիպում են Յով-

23. Տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 86:

24. Տե՛ս ՍՐԱՊԵԱՆ Ա., Յովհաննէս Երզնկացի, Երեւան, 1958, էջ 25-38, եւ Մործորեցուն նուիրուած մենագրությունը, որ անտիպ է: Այստեղ մանրամասնօրէն ուսումնասիրուել է նրա կեանքն ու ստեղծագործությունը, ճշտուել նաեւ մահուան թուականը, որ՝ ըստ ձեռագրերի 1338ն է:

25. Ինչպէս կը տեսնենք յաջորդ էջերում, Կիրակոս Երզնկացին իր «Հարիւրաւորք»ի մեկնությունը կատարել է նոյն Յովհաննէս ըրաւորնապետի պատուէրով՝ 1354 թ., որ չէր կարող Մործորեցին լինել:

Հաննէս անուանը: Սրա առաջաբանում կարդում ենք. «Ընկալայ նը-
լաստ Կիրակոս եւ Յովհաննէս վարդապետ զնամակ Հրամանի ազ-
նուական, ընտրեալ եւ պատուական ծնունդ մեծաբոյս մտաց ձերոց
տեսութեան...: Վասն որոյ, իբրեւ լուաք եւ ծանեաք ի գրոյ աստի
զիմաստութիւն մտաց ձերոց... յոյժ գոհացաք զԱստուծոյ...»²⁶:

Սա Կարնոյ միաբան Սարգիս քահանայի նամակին ի պատասխան
գրուած եւ մի շարք դաւանաբանական հարցերի նուիրուած յայտնի
գործն է, «Թուղթ առ կարնեցիս» անուանումով եւս: Ինչպէս երեւում
է վերը բերած հատուածից, նամակն ուղղուած է Կիրակոս եւ Յով-
հաննէս վարդապետներին: Պէտք է ենթադրել, որ վերջինս չէր կարող
լինել վերոյիշեալ Յովհաննէս ընդունապետը, այլպէս Կիրակոսը
նամակին կը պատասխանէր նախ նրա, գուցէ եւ միայն նրա անունով,
«չմոռնալով» մեծարանքի ընդունուած ոճը, որ տեսանք նախորդ գոր-
ծերում: Մինչդեռ այստեղ ո՛չ միայն չկայ դա, այլեւ նամակին պա-
տասխանում է միայն Կիրակոսն իր անունից: «Թղթի» ամբողջ շարա-
դրանքում Յովհաննէս վարդապետն այլեւս չի՛ յիշուում: Այս հանգա-
մանքն աւելի հիմք է տալիս ենթադրելու, թէ նշուող Յովհաննէսն այն
երկրորդ վարդապետն է, որի ո՛չ թէ «Հրամանով», այլ աղօթքներով,
յուսադրող եւ ոգեւորիչ խօսքերով, գուցէ եւ օժանդակութեամբ է
Կիրակոսը ձեռնարկել «Հարիւրաւորք»ի մեկնութիւնը: Թէ իրօք նա
ունեցել է օգնող, նոյնիսկ մշտապէս գործակցող մէկը՝ Յովհաննէս
անունով, վկայում են նրանց կենդանութեան օրօք, յաճախ իրենց իսկ
ձեռքով գրուած յիշատակարանները:

1334 թուին Նրզնկայում գրում է «Մեկնութիւն չորեքտասան
թղթոց Պաւղոսի առաքելոյն» երկասիրութիւնը՝ «սիրահարուստ վար-
դապետ», «պատուական», «բանիբուն», «զերջանիկ եւ զանհուն ըա-
բունապետ», «զկայծակնամաքուր վարդապետաց վարդապետն» Կիրա-
կոսի համար²⁷:

Սակայն Կիրակոսը ո՛չ միայն ստացողն է, այլեւ գրիչներից մէկը,
որ ունի հետեւեալ չափածոյ յիշատակագրութիւնը.

«Ազքանագեանըս գրրոհի,
Թուաբերութեանս համարի,
Եւթն հարիւր ընդ ութսուն եւ երրորդի,
Ջրաւ եղեւ այսմ տառի,
Ի գաւառիս Եղնկայի,
Ի խանութեան Բաւսախտի,
Հայոց Լեւոն թագաւորի.

26. Ձեռ. Թ. 1337, 1706 Թ., էջ 228ա-229բ (ընդգծումը՝ Ա. Ս.):

27. Սրա գրիչներին, մանաւանդ Թորոսին, հանդիպում ենք յաճախ՝ Կիրակոսի հետ
գործակցելիս:

Կիրակոս մեղաւք մեռեալս ոգի,
Որ սպասաւոր գոլով բանի,
Ստացող եղէ այս մատենի՝
Ի յարգասեաց այլոց՝ ձրի...»²⁸:

Այս նշանակում է, թէ իրօք ձեռագրի ստացողը յայտնի Կիրակոս Երզնկացին է:

Ձեռագրի գրիչներն են նաեւ Թորոսը (որ միաժամանակ ծաղկողն է ու նկարիչը) եւ Մանուէլը: Վերջինս իր յիշատակագրութեան մէջ ասում է.

«Զստացաւ դրոցս զկայծակնամաքուր վարդապետաց վարդապետն զԿիրակոս եւ զեղբարւորդիւն իւր զԾովանմէս վարդապետ յիշեալ, ո՛ր ընթերցող, ի տէր, ամէն»²⁹:

Կիրակոսի եղբորորդի Յովհաննէսի գոյութիւնը հաստատում են մեր Մատենադարանում պահպանուած եւ այլ ձեռագրեր, որոնցից մէկն է 1317 թ. գրուած Թիւ 353 Աստուածաշունչը: Սրա ստացողը եւ գրիչներից մէկը դարձեալ նոյն Կիրակոս Երզնկացին է: Միւսներն են՝ վերոյիշեալ Թորոսը (որ այստեղ եւս նաեւ ծաղկողն է), Կարապետը, Տիրացուն, Մովսէսը: Ահա թէ ինչ է յայտնում Թորոսն իր չափածոյ յիշատակարանում.

«Ամենունակ Տէրդ բարի,
Պարունակաւոր բոլորի,
Եւ խնամածու մարդկան սեռի,
Բաբունոյ Կիրակոսի,
Եւ Յովանմէս քարտուղարի
Եւ Թորոսի կրանաւորի,
.....»

Լեր դու քաւիչ յայս աշխարհի...»³⁰:

Ի վերջոյ, Կիրակոս Երզնկացին ինքը եւս հաստատում է այս Յովհաննէս քարտուղարի իր եղբորորդին լինելը: Նա գրում է. «Զանպիտան գծող եւ զստացաւոր սուրբ տառիս եւ զեղբարւորդիս իմ զԾովանմէս սարկաւազ, որ զանձն ի յաշխատանս եղ ջանակից լինել մեզ՝ մանաւանդ թէ գլոյով մասն սա գրէ, վասն որոյ աղաչեմ յիշեալ ի տէր զիս՝ զապիկարս Կիրակոս եւ զԾովանմէս, եւ զԾնաւդսն մեր, եւ Աստուած զյիշողսդ յիշէ, ամէն...»³¹:

28. Զեռ. թ. 1379, 1334թ., թջ 354բ:

29. Նոյն տեղում, էջ 271բ: Նոյնը՝ էջ 354բ:

30. Զեռ. թ. 353, 1317 թ., էջ 203ա:

31. Զեռ. թիւ 353, էջ 70բ: Այս նշանակում է, թէ Թիւ 353 ձեռագիրը գրուել է ո՛չ թէ Գրաձորում, այլ Երզնկայում: Զեռագրաց ցուցակում վայրը նշուած է հարցակաւնով:

Այսպիսով ո'չ միայն ճշտում է, թէ սոյն ձեռագրի ստացողն իրօք Երզնկացի Կիրակոսն է, այլեւ մէկ անգամ էլ հաւաստում է, թէ երկրորդ Յովհաննէս վարդապետը նրա մշտական ջանակիցն ու գործակիցն է, նրա քարտուղարը, հարազատը՝ եղբորորդին: Ինչպէս տեսնում ենք, 1317 թուին Յովհաննէս քարտուղարը դեռեւս սարկաւազ էր եւ ոչ վարդապետ: Սրանից առաջ՝ 1309 թուին եւս, թիւ 3931 ձեռագրում կարդում ենք. «Գրեցաւ նամակ Տաւնակիւն³¹ հրամանաւ եւ արդիւնաբան սուրբ րաբունոյն Սիրակոսի, ձեռամբ իմով Յովհաննէս գծողի: Արդ աղաչեմ զամենէսէն՝ վասն սիրոյն Քրիստոսի՝ անմեղադիր լինիք խոշորութեանն եւ խալթութեանն, զի անհմուտ էի գրոցս այս, եւս առաւել աւրինակիս, որ չէի ամենեւին լսել զսայ»³², «Ո'վ եղբայր Կիրակոս, խոշորութեանն եւ սխալանաց անմեղադիր լեր, զի երկու դաս առաջի եղեալ կայ, տաճնապիմ»³³:

Նման եւ աւելի մտերմիկ շեշտով գրուած մի յիշատակագրութիւն է պահպանուել Վենետիկի Մխիթարեան մատենադարանի թիւ 268 Ոսկեկորիկում եւս, որ, մեր կարծիքով, դարձեալ վերաբերում է նոյն Կիրակոս եւ Յովհաննէս Երզնկացիներին: Այստեղ ասւում է. «Ո'վ արքա իմ եւ տէր րաբունի բարի եւ իմաստուն, համայն ցանգալի Կիրակոս, զսակաւ գծեալս ընկալ ի մէնջ եւ գթո աղքատս հոգով Յովհաննէս մի՛ մոռանայր ի մաքրափայլ յաղօթս քո, իսկ գրոյս անմեղադիր լեր, զի կար իմ այսչափ էր»³⁴:

Հայագիտութեան մէջ այս Յովհաննէսը նոյնացուել է Յովհաննէս Մործորեցու հետ³⁵, սակայն ձեռագրական տուեալների մանրակրկիտ քննութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք գործի ընթացքում, հերքում է այդ կարծիքը:

31ա. Ձեռ. Տօնականիս՝ ամ գրչի ձեռքով ջնջուած:

32. Ձեռ. թիւ 3931, 1309 թ., էջ 272բ-273ա:

33. Ամդ. էջ 344բ: Ձեռագրի 345բ էջում եւս կայ մի յիշատակագրութիւն, որ յետագայի է (Մեսրոպ Սմբատեանի) եւ իրականութեանը չի համապատասխանում:

34. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., Մայր ցուցակ հայերէմ ձեռագրաց մատնադարանիմ Մխիթարեանց Վեմետիկ, Հտ. Բ., Վենետիկ, 1924, էջ 882, Ոսկեկորիկ թիւ 268, ԺԳ (մօտ 1230-1295 թթ.), էջ 291ա: Յիշատակագրութիւնը յաջորդում է Դիոնիսիոսի Լուծմունքին, որ գրել է Յովհաննէսը՝ Կիրակոսի համար: Թէ՛ այս եւ թէ՛ նախորդ յիշատակարանի Յովհաննէսին Լ. Ուշիկեանը ենթադրում է Մործորեցուն. տե՛ս ԽԱՅԻԿՅԱՆ Լ., ԺԴ դարի հայերէմ ձեռագրերի յիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 60, 61, 722:

35. Տե՛ս ՅՈՎԱՆՆԵՍԻԱՆ Գ., Գրչութեան արուեստը հիմ հայաց մէջ, մասն Գ., Վաղարշապատ, 1913, էջ 45: Մի էջ հայ արուեստի եւ մշակույթի պատմութիւնից, Հալէպ, 1930, էջ 13: ԽԱՅԻԿՅԱՆ Լ., ԺԴ դարի... յիշատակարաններ, էջ 60, 61, 722: ՔԻԻՐՏԵԱՆ Թ., Երկգա եւ Եկեղեցաց գաւառ, Հտ. Ա., Վենետիկ, 1953, էջ 228, 236-237:

Նկատի ունենալով մեր Մատենադարանի թիվ 206 Աստուածաշունչը, Գ. Յովսէփեանը գրում է. «Այդ մի Աստուածաշունչ է դարձեալ, մեր միջնադարեան ամէնից նշանաւոր Գլաճորի դպրոցի գործ, մի իսկական գլուխգործոց ժամանակի գրչութեան եւ մանրանկարչական արուեստի, պատրաստուած իր լաւագոյն աշակերտների կողմից Նսայի Նչեցու համար...: Կիրակոս Երզնկացի, նորա եղբորորդին Յովհաննէս Երզնկացի, որ եւ Մործորեցի նշանաւոր գրիչն ու մատենագիրը, Թորոս Տարօնեցի բազմաշխատ մանրանկարիչը եւ այլն, իրենց արուեստի լաւագոյն բաժինը նուէր են բերել ժամանակի մեծ վարդապետին»³⁶:

Այս նոյն շփոթութիւնն է արտայայտուած հեղինակի աւելի վաղ շրջանում գրուած մի գործում եւս³⁷: Յետագայում նա ազատուում է այդ կարծիքից, բայց ոչ շփոթից, չկարողանալով զատորոշել երկու Յովհաննէսներին: Այս անգամ նոյնացնելով Պլուզ եւ Մործորեցի մատենագիրներին, նա զգուշացնում է, թէ Կիրակոս Երզնկացու եղբորորդի Յովհաննէսին պէտք է չշփոթել «նոյնանուն եւ նոյն քաղաքացի նշանաւոր մատենագրի հետ: Յովհաննէս գրիչ Երզնկացին Կիրակոս Երզնկացու եղբոր որդին էր»³⁸:

«Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղեւ ի գաւառին Վայոց ձոր կոչեցեալ... , ձեռամբ ուրումն սրբագան քահանայի՝ առն իմաստնայ եւ մարտարի, որ էր ամեմայն աստուածաշունչ կտակարանաւ վարժեալ՝ սպասաւոր գոյով բանի՝ մերձ ի կատարելութիւն, Յովհաննէս անուն, որ էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ: Արդ զկէս մեկնչի Սաղմոսիս գրեաց սոյն այր, եւ ապա սակաւ ինչ այլ ոմն Վարդան անուն, ի քահանայէն Կիլիկիոյ...»³⁹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Մեկնութեան վերը բերուած տողերը զբրուած են 1302 թուին եւ վերաբերում են մի Յովհաննէս Երզնկացու, որ այդ տարիներին արդէն իսկ հռչակ ու ճանաչում վայելող մի անձնաւորութիւն էր, մեծարւում էր «իմաստուն», «ճարտար» եւ «մերձ ի կատարելութեան» հասած լինելու բնութագրումներով: Անշուշտ սա չէր կարող լինել Կիրակոսի եղբորորդին: Նրան վերաբերող յիշատակարաններից քիչ առաջ տեսանք, որ մինչեւ 1317 թիւը, գուցէ եւ դրանից յետոյ որոշ ժամանակ, նա ղեւեւ սարկաւազ էր, մի համեստ աշխատաւոր, առանց յաւակնութիւնների, եւ մշտապէս ներկայանում

36. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Գ., Մի էջ հայ արուեստի եւ մշակոյթի պատմութիւնից, էջ 13:

37. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Գ., Գրչութեան արուեստը եիմ հայոց մէջ, մասն Գ., էջ 45:

38. ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ Գ., Խաղրակեամբ կամ Պոռչեամբ Հայոց պատմութեամ մէջ, մասն երկրորդ, Երուսաղէմ, 1942, էջ 244, Բ. հրատարակութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 263:

39. Զեռ. ԹԻՆ 6558, 1302, էջ 637 (ընդգծուած՝ Ա. Ս.), հմտ. ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ., ԺԴ դարի... յիշատակարաններ, էջ 5-6:

էր որպէս իր հօրեղբօր անբաժան ընկերակիցն ու գործակիցը միայն: Այդպէս չէր Մործորեցի Յովհաննէսը: Այդ չեն ասում նրա անունով մեզ հասած տեղեկութիւնները: 1317 թուից տարիներ առաջ, առաջժ յայտնի տուեալներով՝ 1314 թուին, Մործորեցի Յովհաննէսը ոչ միայն վարդապետ էր, այլեւ նշանաւոր, ճանաչուած դէմք, մի քանի գործերի ու մեկնութիւնների հեղինակ, որ ամէն անգամ պարտադիր կերպով յիշեցնում էր իր Մործորեցի մականունը եւս:

Երկրորդ նշանաւոր ձեռագիրը, որ նկատի ունի Գ. Յովսէփեանը, մեր Մատենադարանի թիւ 206 Աստուածաշունչն է: Գրելները մի քանիսն են. նրանց մէջ երկուսը կոչուում են Կիրկէ (Կիրակէ, Կիրակէ) եւ Յովհաննէս անուններով: Վերջինս յիշուում է երկու տեղ: Գ. Յովսէփեանը ենթադրում է երկու տարբեր Յովհաննէսներ, մէկը՝ Մործորեցին, միւսը՝ Կիրակոսի եղբորորդին⁴⁰: Սակայն յիշատակագրութիւնները նման ենթադրութեան հիմք չեն տալիս: Զեռագրի 577բ էջում հանդէս եկող Յովհաննէսը իրեն կոչում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս նախորդ՝ 549 էջինը: Այսպէս. էջ 549. «Զնուաստ գծող Յոհաննէս սպասաւոր բանի, յիշեա», էջ 577. «Զնուաստ գծող սորիմ գոհաննէս սպասաւոր բանի, երգնկայեցի, որ եւ Մործորեցի»: Ինչպէս տեսնում ենք, երկրորդ յիշատակարանը լրացնում է առաջինի անորոշութիւնը, բացակոչելով Յովհաննէսին Երզնկացի ու Մործորեցի: Տարակոյս չի մնում, որ տարբեր էջերում հանդէս եկող Յովհաննէսը միեւնոյն անձնաւորութիւնն է՝ Յովհաննէս Մործորեցին: Կիրակոսի եղբորորդին, ինչպէս եւ Կիրակոսը, այս ձեռագրի գրչութեան մէջ մասն չունեն: Գ. Յովսէփեանը Կիրկէի մէջ ենթադրում է տեսնել Կիրակոս Երզնկացուն, որ, սակայն, ճիշտ չէ: Կիրակոսը ոչ մի տեղ Կիրկէ՝ Կիրակէ կամ Կիրակէ չի յիշուում: Աւելացնենք եւ այն, որ Կիրկէի ու Յովհաննէսի միջեւ այստեղ ազգակցութիւն կամ գործակցութիւն յիշեցնող որեւէ երանգ չկայ. մինչդեռ այդպէս չէ Կիրակոս եւ Յովհաննէս Երզնկացիների առկայութեան դէպքում, ինչպէս տեսանք քիչ վերը:

Մործորեցուն շատ, գրեթէ միշտ հանդիպում ենք առանձին, առանց որեւէ Կիրակոսի հետ կապուելու, իսկ այս Յովհաննէսին, մինչեւ իր հօրեղբայր Կիրակոսի մահը, շարունակ նրա հետ ու ամէն անգամ փոխադարձաբար իրար մտերմիկ շեշտով յիշելիս:

Մործորեցու եւ Կիրակոս Երզնկացու եղբորորդի Յովհաննէսի նոյնութեան մասին աւելի հաստատուն հայեացք ունի Յ. Քիրտեանը: Նա գրում է. «Մենք այս մասին Յովհաննէս Երզնկացի Մործորեցիի (եղբորորդին Կիրակոսի) վրայ խօսած ատեննիս արդէն պիտի ծան-

40. Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Խաղբակեամբ կամ Պոռշեամբ, մասն երկրորդ, էջ 224-227:

րանանք»⁴¹, «գիտենք թէ (Մործորեցին) Կիրակոս վարդապետ երզընկացիի եղբորորդին է»⁴², «Ես ալ Գարեգին Սրբազան Յովսէփեանի հետ կ'ընդունիմ, որ վերը յիշուած Յովհաննէս Երզնկացին Կիրակոս Երզընկացու եղբոր որդին էր»⁴³:

Հակառակ սրան, Մործորեցու հետ մէկտեղ ձեռագրի վրայ աշխատած ենք գտնում Վարդան անունով մէկին, որին յատուկ յիշում է ինքը Մործորեցին եւս, որպէս ուսումնակից եղբայր: Վերը բերած յիշատակարանի մէջ, ինչպէս տեսանք, գրուած էր. «Արդ զկէս մեկնչիս Սաղմոսիս գրեաց սոյն այր (Յովհաննէս), եւ ապա սակաւ ինչ՝ այլ ոմն Վարդան անուն, ի նահանկէն Կիլիկիոյ»⁴⁴:

Մործորեցին ինքը եւս Դանիէլի իր կատարած մեկնութեան յիշատակարանում ասում է. «... եղեւ աշխատութիւնս մեր ի նպաստաւորութենէ Հոգւոյն սրբոյ եւ սրբոց հարցն մերոց վարդապետացն առաջնորդաց հիպոդիտից Եփրեմի եւ Վարդան վարդապետի եւ այլոց, ի թուիս Հայոց ԶԿէ (1318)»⁴⁵:

Փոքր ինչ ստորեւ՝ «ձեռամբ նուաստ սպասաւորի Յոհանիսի Եզընկեցւոյ, ի խնդրոյ եղբոր մերոյ բանի աշակերտելոյ Վարդան կոչեցեալ վարդապետի...»⁴⁶:

Պէտք է ենթադրել, որ 1318 թուին արդէն վարդապետ դարձած այս Վարդանը, որ Մործորեցու հետ աշակերտել է նոյն ուսուցչին եւ գործակցել նրան, 1302 թուին յիշուող նոյն անձնաւորութիւնն է: Ստորեւ կը տեսնենք, որ Մործորեցու ուսուցիչ Եսայի Նչեցու աշակերտների թւում իրօք յիշում է եւ Վարդան անունով մէկը: Ահա ինչ է գրում Ալիշանը. «Յիշին եւ Ստեփանք եւ Յովաննէսք ոմանք աշակերտք Եսայի առանց մականուան, - եւ Վարդան ոմն, որ ի վերոյիշեալ ձեռագրի գործոց Նիւսացւոյն եւ Կլայեցւոյն գրէ չափաւ բան մի, տնաւլուսի կարգելով գտառս անուան իւրոյ, եւ ի վերջին տողն յաւելու:

Եսայիա վարժապետի,

Զիմանալի հաց ծասկողիս,

ի վարդամայ աշակերտի...»⁴⁷:

Այսպիսով, վերոյիշեալ ձեռագրերը Կիրակոսի կենսագրութեան մէջ ո'չ միայն հաստատեցին երկու՝ եւ ո'չ մէկ, Յովհաննէսների գո-

41. ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Երիզա եւ Եկեղեց գաւառ, հտ. Ա., էջ 228: Խօսքը վերաբերում է Կիրակոսի Գլածորում լինելու հարցին:

42. Ամդ, էջ 236:

43. Ամդ, էջ 237:

44. Զեռ. թիւ 6568, էջ 637բ:

45. Զեռ. թիւ 1187, ԺԶ, էջ 379բ:

46. Տե՛ս նոյն տեղում:

47. ԱԼԻՇԱՆ Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 134, օնթ. թիւ 2: Հմմտ. ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ., Յիշատակարաններ, էջ 300-301, ձեռ. թիւ 749, ԺԴ, էջ 122բ:

յուլիսին, այլև ճշտեցին մի հեղինակային գործի պատկանելութիւնը ե՛ւս Կիրակոսին, եւ Յովհաննէսներից մէկի արևնակցական – ազգակցական կապը նրա հետ՝ նրա եղբորորդին լինելը: Սակայն հենց այդ ձեռագրերից մէկի շնորհիւ է նաեւ, որ է՛լ աւելի ստոյգ է դառնում – բացատրում Կիրակոսի Երզնկացի լինելու հանգամանքը:

Յայտնի է, որ միջնադարում հեղինակներն իրենց մականուններն ստանում էին տարբեր շարժառիթներով. այսինքն՝ այս կամ այն մականուն ունենում էր իր առանձնապատուկ ծագումը: Այսպէս, ասենք, որեւէ մէկը կարող էր կոչուել Երզնկացի՝ բուն Երզնկայում ծնուած լինելու հետեւանքով, միւսը՝ ո՛չ թէ Երզնկայում, այլ նրա գիւղերից որեւէ մէկում, երրորդը՝ Երզնկայում երկար ապրած լինելու արդիւնքով, չորրորդը՝ բոլորովին ա՛յլ գաւառից եկած լինելով՝ Երզնկայի վանքերից մէկում սովորելու պատճառով, հինգերորդն ա՛յլ գաւառ կամ այլ քաղաք զնալով՝ տեղացիներից զատորոշուելու նպատակով եւ այլն⁴⁸:

1334 թ. Երզնկայում գրուած եւ արդէն այլ առիթով վկայակոչուած թիւ 1379 ձեռագիրը, որի «սպասաւոր բանի» ստացողն ու գրիչներին մէկը, ինչպէս արդէն ասացինք, Կիրակոս Երզնկացին էր, ունի Թորոս գրչի ու ծաղկողի հետեւեալ ստուգաբանող լրացումը.

«Յիշատակեցէք զՄեծապարոն ի բարի,
Որ ետ գրել զսա յաւժարական կամաւք ի լի,
Սիրահարուստ վարդապետի,
Ագրկցոյ Կիրակոսի,
Վարդապետաց վարդապետի...»⁴⁹:

Սրանով շահում ենք մի նոր տեղեկութիւն, մի մանրամասնութիւն եւս, որ հեղինակի ծննդավայրի վկայագիրն է: Սա հիմք է տալիս ասելու, թէ Կիրակոսը բուն Լուսաւորչի կամ Եկեղեաց գաւառից լինելով, ծննդեամբ Ագրկցի (Ագրակցի) է, որ յետագայում, ժամանակակիցներից շատերի նման, կոչուել է Երզնկացի, իր գաւառի մայրաքաղաք Երզնկայի անունով: Ագրակը, որպէս Երզնկայի շրջակայ գիւղերից մէկը, հետեւեալ կերպ է յիշատակւում Համագասպ Ոսկեանի Եկեղեաց գաւառի վանքերի նկարագրութեան մէջ, գրուած Զարչարանաց կամ Լուսաւորչի վանքի առիթով. «Երզնկայի վանքերուն ամենամեծը եւ ամենահինն էր այս վանքը, որ կը գտնուէր Տուփիկ լեռնե-

48. Այս վերջին սովորութիւնը դեռ այսօր էլ պահպանուել է միջ մօտ. անկախ ծննդավայրից, դասից նոր եկող մարդն իր շրջապատում ճանաչւում է իր նոր եկած վայրի անունով, նոյնիսկ այնտեղացի էլ կոչւում: Մայրս՝ Հռիփսիմէ Սրապեանը, որ բնիկ երզնկացի էր եւ 1933 թ. Երեւան էր հանգրուանել Բաքուից, տեղի դուռըրկիցի կողմից ճանաչւում էր որպէս «Բաքուցի մայրիկ», ի տարբերութիւն «Ախտեցի մայրիկի» կամ «Երեւանցի մայրիկի»:

49. Զեռ. թիւ 1379, էջ 45բ:

րուն ստորոտը: ... քաղաքէն 4-5 ժամ կը քաշէր: Շինուած էր հարթ ու տափարակ դաշտագետնի մը վրայ: ... Ասոնցմէ զատ վանքը ունէր շատ մը սուրբերու նշխարներ, մագաղաթեայ սուրբ գրքեր եւ այլն: Ասոնք պահուած կը մնային մասնաւոր թաքստոցի մը մէջ...: Վանքին մէջ-տեղը ընդարձակ քառակուսի բակ մը կար, մէջը՝ աղբիւր, աւազան ու ձեմեկավայր: ... անոր թեմական գիւղերէն են Մեղուցիկ, Ղարաթուշ, Ագրակ եւ Ճանիկէ...»⁵⁰:

Կիրակոս Երզնկացու կեանքի եւ գործունէութեան մասին յայտնի բոլոր տեղեկութիւնները նրան ոչնչով չեն կապում Արեւելցի, Գանձակեցի կամ մէկ այլ մականուան հետ: Իր վաւերական գործերից եւ ո՛չ մէկում, ո՛չ վերնագրերում, ո՛չ էլ յիշատակարաններում՝ գրուած իր իսկ ձեռքով, նա չի՝ կոչուում այլ կերպ, քան միայն Երզնկացի:

Ե՞րբ է ապրել ու ստեղծագործել Երզնկացի

Արդէն խօսեցանք Կիրակոս Երզնկացու «Հարիւրաւորք»ի մեկնութեան մասին, սակայն այս աշխատութիւնն հարուստ է հեղինակի կենսագրութեան համար շատ արժէքաւոր այլ ծանուցումներով եւս, գրուած իր իսկ՝ Կիրակոս Երզնկացու ձեռքով: Այստեղ ասուում է. «Ի յուժհարիւր եւ յերեք (1354) թուականին Հայոց արարի զվերլուծութիւն Հարիւրաւորացս սուրբ հօրն Եւագրեայ»⁵¹:

Մեկնութիւնը 1354 թուին աւարտելու սոսկ այս փաստը թէեւ ինքնին բաւական չէ որոշելու հեղինակի ծննդեան ճշգրիտ թուականը, սակայն դրան օգնում են զուգահեռ տեղեկութիւններ, հնարաւորութիւն տալով յանգելու մօտաւոր եզրակացութիւնների: Անդրադառնալով մեկնութիւնն յանձն առնելու իր անելիքների հետ կապուած հանգամանքներին, Կիրակոսն յատուկ ուշադրութիւն է հրաւիրում իր տարիքի ու դրանով պայմանաւորուող դժուարութիւնների վրայ. «... արարի զվերլուծութիւն Հարիւրաւորացս սուրբ հօրն Եւագրեայ, տկար գոլով հոգւով եւ մարմնով..., եւ ամիմաստ եւ փոքրատար մտօք..., յաղաքս որոյ կրկին աղաչեմ անմեղադիր լինել եւ եղբայրաբար զթերին ուղղել, զի միգապատ եւ խաւարեալ մտօք այդչափ կարացաք խօսել»⁵²: Այստեղ՝ սկզբում ասում է նոյնիսկ, թէ արդէն «ամուլ» է միտքը⁵³:

50. ՈՍԿԵԱՆ Հ. Հ., Բարձր Հայքի վամբերը, Վեհնա, 1951, էջ 101-102:

51. Ձեռ. թիւ 1980, էջ 160բ:

52. Նոյն տեղում (ընդգծումները՝ Ա. Ս.):

53. Նոյն տեղում, էջ 42ա:

Սակայն որքան էլ տկար «Հոգևով եւ մարմնով», որքան էլ «ամուլ» «միգապատ եւ խաւարեալ մտօք», այսպիսի մի գործ կատարելու համար հազիւ թէ 85 տարեկանից աւելի լինէր: Ըստ այդմ պէտք է ենթադրել, թէ նա կարող էր ծնուած լինել մօտաւորապէս 1270ական թրականնե-րին: Այս եզրայանգումն հաւանական է դառնում նման ակնարկների գոյութեամբ՝ նրա անունով պահպանուած եւ այլ աշխատութիւննե-րում: Եւագր Պոնտացու «Յաղագս ութ խորհրդոյն» գործի վերլու-ծութեան իր նախաբանում Կիրակոսը գրում է. «Իբրեւ ծանեայ զխըն-դիրս Զեր, պատուելի րաբունապետ Յովհաննէս... , յոյժ ուրախացայ, զի բարի եւ գովելի մասինն եղէք փափաքող. սակայն, հայելով ի մտաց իմոց տկարութիւն եւ յիւր ողորմութեանցդ մեծութիւն եւ բարձրու-թիւն, յոյժ զարհուրեցայ զի գոր պահանջէք ի մէնջ՝ ի վեր է, քան զկար գորութեան իմոյ...: Իսկ դուք վասն ի հնացեալ մեղօք ծերունայն եւ ի տատասկացան երկրագործէ՝ պտուղ լուսոյ խնդրէք եւ ի փշոց՝ խաղող, եւ յապառաժ վիմէ՝ ջուր եւ կիւնաբեր հեղեղատէ՝ արդիւն ցորենոյ, ի յամուլ արգանդէ մտաց՝ ծնունդ իմաստութեան»⁵⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ գործերում Կիրակոսն իրեն համարում է ծեր եւ միտքն ամուլ: Սակայն գրեթէ նոյնչափ խտացրած ու թանձրացրած գոյներով է ներկայացնում նա իր ծերութիւնը մի երրորդ գործում եւս, որ վերը նշած «Ընդհանրականն» է: Սրա վերջաբանում ասում է. «Վասն այնորիկ գրեցի զգիրքս քա-րոզիս ի կանոնացս» եւ առաքեցի, «զի ես ծեր եմ եւ ո՛չ եմ կարող գալ առ Զեզ, եւ կու վախեմ գալ ի բռնութենէ այլազգեաց...: Իմ ծերութեան ալիքս ի Զեզ բարեխօս»⁵⁵:

Զամչեանն այս առիթով ասում է. «Ի խոր ծերութեան իւրում գրեաց Թուղթ յորդորական իբրեւ զքարոզ եւ կանոն խրատուց առ ամենայն հայս...»⁵⁶:

Ծաօք, այս վերջին երկու գործում տարեթուեր չկան, ուստի փորձենք յարաբերութեան մէջ դնել առաջինի հետ, ուր նշում է 1354 թրականը: Ընդունենք, թէ այս վերջին երկու գործն էլ՝ «Ութ խոր-հրդոյն» վերլուծութիւնը եւ «Ընդհանրականը» Կիրակոսը գրել է «Հարիւրաւորք»ից առաջ, մինչեւ 1354 թրականը: Անշուշտ դրանք չէին կարող ստեղծուել միաժամանակ, նոյն տարիներին: Պէտք է, որ

54. Զեռ. թիւ 228, 1457, էջ 209բ-210ա (ընդգծումներն՝ Ա. Ս.):

55. Զեռ. թիւ 8727, ԺԷ, 311բ-312ա, 3527, ԺԶ, ԺԷ, 1748-1749, ԺԸ, էջ 157ա: Զար-մանալիօրէն սերնդից սերունդ շարունակում էր նոյն իրավիճակը: Այս տողերն ուղղակիօրէն յիշեցնում են Յովհ. Երզնկացու ժամանակները, երբ ես եւս իր կա-նոնական խրատներն առաքեց, վախենալով անձամբ չըլլել՝ «վասն ժամանակիս դաւնութեան եւ անհանգստութեան»: Տե՛ս ՍՐԱՊԵԱՆ Ա., Յովհ. Երզնկացի, Երե-ւան, 1958, էջ 45:

56. ԶԱՄՁԵԱՆ Հ. Մ., Պատմութիւն Հայոց, հտ. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 508:

սրանց միջև ընկած լինի որոշ՝ ոչ քիչ ժամանակահատված: Եւ եթէ երեք այսպիսի խոշոր աշխատութիւններից յիւրաքանչիւրին տրամադրած լինի 3-4 տարի, ապա անթուակիր գործերից որեւէ մէկը պէտք է սկսած լինի 1342-45 թուերին: Ստացւում է այնպէս, որ արդէն այդ թուականներին իսկ նա իրեն ծեր է համարել: Արդեօք առնուազն 60-65 տարու պիտի չլինէ՞ր նա, այդ զգացողութիւնն ունենալու եւ այդպէս արտայայտուելու համար: Հետեւանքը կը լինի այն, որ դարձեալ կը յանգենք նոյն եզրակացութեանը, նրա ծննդեան 1270ական թուականներին: Ենթադրել, թէ վերը յիշուած անթուակիր գործերը «Հարիւրաւորք»ից յետոյ են գրուել, շատ աւելի քիչ է հաւանական: Այդպէս դատելու հիմք են հանդիսանում ուրիշ թուական տուեալներ եւս՝ պահպանուած յիշատակարաններում:

Կիրակոսի աշակերտներից մէկը՝ Ստեփանոսը, 1355 թուին գրում է հետեւեալը. «Գրեցաւ սա ՊԴ (= 1355) թուին, յամսեանն Օգոստոսի Դ, ի վայելումն եւ ի յիշատակ Գրիգոր արքեպիսի⁵⁷, գրոց աշակերտի եւ բանի սպասաւորի, որ ետ գրել զսա յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց եւ ամենայն արեանառուաց եւ համօրէն իւր երախտեացն եւ սուրբ րաբունապետացն իւրոց Կիրակոսի եւ Յովհաննիսի, որոց յիշատակն աւրհնութեամբ եղիցի եւ բանք նոցա առաւել պտղաբերեսցի եւ կենդանի աղօթք նոցա յամենայնի մեզ պարիսպ եղիցի»⁵⁸:

Իր մասին գրիչը յայտնում է. «Ի սոյն աւուր եղեւ զրաւ սորա ի քաղաքս Եզնկայ, ի ձեռն սուտանուն երիցու Ստեփաննոսի, ընդ հովանեաւ սուրբ տաճարիս, որ ծառով սուրբ Յակոբ կոչի»⁵⁹:

Այս նոյն Ստեփաննոսը մի տարի յետոյ՝ 1356 թուին եւ նոյն վայրում, գրում է մի ուրիշ յիշատակարան եւս. «Յիշեցէք զերջանիկ եւ զերիցս երանեալ րաբունապետն մեր Գլիրակոս վարդապետն, որ

57. Այս Գրիգորը եւս Կիրակոսի աշակերտն է, ինչպէս նշում է Ստեփաննոսն:

58. Ձեռ. Թիւ 3276, Ժէ, էջ 191ա:

59. Նոյն տեղում: Այս «Մառով Սուրբ Յակոբը», կարծում եմ, պէտք է լինի Սեպուհ լերան բարձրաւանդակի վրայ կառուցուած Ս. Լուսաւորչի վանքը՝ Աւագ վանքից երեք ժամուայ հեռավորութեամբ: Վանքի եկեղեցին (Գրիգոր Լուսաւորչին նուիրուած) ունի երեք խորան՝ Աւագ խորան եւ մէկական խորաններ աջ ու ձախ կողմերում, որոնք նուիրուած են Ս. Աստուածածնին, Ս. Լուսաւորչին եւ Ս. Յակոբին: «Եկեղեցին կառուցուած է իբրեւ թէ տեղն ա՛յն ծառին, որուն յեցած մեռած ըլլայ Ս. Լուսաւորչի: Սոյն տաճարին մէջ կը ցուցուին անոր գերեզմանը, ձախ բազկամասուքը եւ վզի խաչը՝ մէջը տատասկ մը»: Անշուշտ գրիչը տաճարը կոչում է «ծառով սուրբ Յակոբ», նկատի ունենալով ո՛չ միայն աւանդութիւնը, այլեւ չչփոթելու այն ծրգնկայի Կայիփոսի կամ Կապոսի Ս. Յակոբի վանքի հետ, որը եւս տարբերակում էր յատուկ նշումով. «Ընդ հովանեաւ սրբոյ Յակոբայ Կապոսի»: Տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ Հ., Բարձր Հայքի վանքերը, էջ 32-34, 71 (ընդգծումը՝ Ա.Ս.):

յայտնի ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս... եւ զհարազատ նորին՝ զմիւս վարդապետն Յովաննէս, որ այժմ Աստուծով զմեզ հայրաբար խնամէ»⁶⁰:

Ուրեմն «Հարիւրաւորք»ի մեկնութիւնից երկու տարի անց Կիրակոսն այլեւս չկար. հազիւ թէ այդ երկու տարում նա սկսած եւ աւարտած լինի որեւէ նոր գործ, ուստի հաւանական է մնում ծերութեան հասակում կատարած նրա վերջին գործը համարել «Հարիւրաւորք»ի մեկնութիւնը:

Որքան էլ ծեր համարելու լինենք, իր մահուան ժամանակ՝ 1356ին, Երզնկացին հազիւ թէ 85 տարեկանից աւելի լինէր, քանի որ դրանից երկու տարի առաջ նա այնուամենայնիւ ի վիճակի է եղել կատարելու այնպիսի մի ծանր ու բարդ աշխատանք, որ Եւազրի «Հարիւրաւորք»ի մեկնութիւնն է: Եւ եթէ ընդունելու լինենք, թէ նա մահացել է իր կեանքի 80-85 տարիներին միջեւ, ապա դարձեալ մօտաւորապէս պիտի յանգենք նրա ծննդեան 1270ական թուականներին:

Սակայն անցնենք այս ենթադրութիւնն հաւաստութեան մօտեցնող այլ ուղղակի եւ անուղղակի փաստերի եւս: 1346 թուին ընդօրինակուած թիւ 2187 ձեռագրում պահպանուած է Կիրակոսի «Ի բանն, որ ասէ՝ Զայն Տեառն ի վերայ ջուրց» աշխատութիւնը, որ վերջանում է հեղինակի հետեւեալ բառերով. «Իսկ մեք, ըստ մերում տկարութեանս առեալ ինչ պատճառս տուաք բանիս, վստահանալով առաջի կատարելոց...»⁶¹:

1346ը աշխատութեան գրութեան թուականը չէ, այլ ընդօրինակութեան: Ուրեմն, դրանից առնուազն մի քանի տարի առաջ պէտք է գրուած լինի այն. մինչդեռ հեղինակն արդէն իսկ ինչ որ չափով տկար է համարում իրեն՝ լինի մտաւոր թէ մարմնական առումով, եթէ նոյնիսկ «տկարութիւն» բառն ընդունելու չլինենք իր ուղղակի իմաստով: Եւ վերջապէս, 1320-1322 թուականներին արդէն ընդօրինակուած ենք գտնում Կիրակոսի փիլիսոփայական եւ խրատական աշխատութիւններից, որ կոչւում են «Նախերգան ի բանն Աւետարանին. Ի սկզբանէ էր բանն» եւ «Բանք խրատականք»⁶²: Ուրեմն, 1310ական թուականներին գրուած նշանաւոր ու խորիմաց գործեր, որոնք հեղինակի երախայրիքը չեն անշուշտ, եւ պահանջում են մտածողի հասուն միտք: 1320 թուին արդէն իսկ յայտնի փիլիսոփայական գործը դրսեւորում է մտքի այն մեծութիւնը, որ ունէր հեղինակը, շնորհիւ իր բազմակողմանի ու հմուտ իմացութեան՝ նախնի իմաստասէրների գործերի խորը քննութեան: Հարկաւ այդպիսի մի քանի հետազոտութիւնների յայտնի

60. Նոյն տեղում, էջ 191ա:

61. Զեռ. թիւ 2187, 1346, էջ 162բ:

62. Զեռ. թիւ 1098, էջ 110ա, 8356, էջ 176ա:

հեղինակը պէտք է որ 30 տարեկանից աւելի լինէր, ուրեմն ծնուած 1270ական թուականներին: Սակայն կենսագրական ուրիշ տեղեկութիւններ եւս, ի վերջոյ, յանգեցնում են այդ եզրակացութեանը:

Մաշտոցեան Մատենադարանի թիւ 3931 ձեռագրում, գրուած 1309 թուին, Յովհաննէս գրչի ձեռքով եւ Կիրակոսի հրամանով, գտնում ենք հետեւեալ յիշատակագրութիւնը. «Ո՛վ եղբայր Կիրակոս, խոշորութեան եւ սխալանաց անմեղադիր լեր, զի երկու դաս առաջի եղեալ կայ, տաքնապիմ...»⁶³:

Նման մի յիշատակութիւն ունի եւ Վենետիկի մի Ոսկեփորիկը. «Ո՛վ արքա իմ եւ տէր, րաբունի բարի եւ իմաստուն, համայն ցանկալի Կիրակոս, զսակաւ գծեալս ընկալ ի մէնջ եւ զքո աղքատս հոգով Յովհաննէս մի՛ մոռանայր ի մաքրափայլ յաղօթս քո, իսկ զըոյս անմեղադիր (լեր), զի կար իմ այսչափ էր»⁶⁴:

Գրչի նոյն մտերմիկ շեշտը եւ խնդիրքը՝ անմեղադիր լինելու կամ չմոռանալու իրեն, ենթադրել է տալիս, թէ երկու յիշատակարանների գրիչն էլ նոյն անձնաւորութիւնն է, իսկ պատուիրատուն՝ նրա հօրեղբայրը, որ դեռեւս կոչւում է միայն րաբունի: Այս յիշատակարանները մասամբ հիմք են տալիս յայտնելու այն կարծիքը, թէ Կիրակոսը րաբունապետ է դարձել 1309-1315 թուերի միջեւ՝ որեւէ տարի: Սակայն եթէ նոյնիսկ 1317 թուից էլ ընդունելու լինենք նրա րաբունապետութիւնը, ապա դարձեալ կը յանգենք նոյն ելակէտին. այդ տարիներին Կիրակոսը պէտք է լինէր ոչ պակաս քան 40 տարեկան, որ լրացնում է 1270ական թուականները նրա ծննդեան մօտաւոր չրջանը համարելու մեր ենթադրութիւնը:

Այսպիսով յանգում ենք այն եզրակացութեան, որ Կիրակոսն ապրել ու ստեղծագործել է 1270ական թուականներից մինչեւ 1350ական թուականները. մահուան թուականն է 1356ը:

Երզնկայի մասին ձեռագրերում պահպանուել են յատուկ Աշխարհացոյցեր, որոնց մէջ ասուում է. «Շուրջ վանորէից եւ ուխտատեղաց» կան շատ գերեզմաններ: Սրանց շարքում յիշատակւում է նաեւ Կիրակոս Երզնկացու թաղման վայրը, որ Ս. Գէորգ վանքի տարածքում է. «... եւ սուրբ Գէորգ, որ Երկանի վանք ասի. եւ է երկու եկեղեցի, մինն Ս. Գէորգ եւ միւսն Ս. Աստուածածին. եւ ԻԴ (24) գերեզման կայ վարդապետաց. մինն Կիրակոս Երզնկացին, որ Արեւելք շարականն ասաց...»⁶⁵: Գրիչն, անշուշտ, թուել է նշանաւորներին միայն, (զրանց մէջ նաեւ Յովհաննէս Պուզ Երզնկացուն), որով-

63. ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ., Թիշատակարաններ, ԺԴ, էջ 61:

64. Տե՛ս նոյն տեղում: ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ Բ., այս Ոսկեփորիկի գրութեան մօտաւոր թուականն է համարում 1230-1295ը: Տե՛ս Յուլյակ, հտ. Բ, էջ 874:

65. Տե՛ս ձեռ. թիւ 8727, էջ 433ա-434բ:

հետեւ ցաւով յայտնում է, թէ կան, «եւ այլ վանքեր եւ մասունք եւ դամբարանք բազումք, որ ոչ կարացաք գրել»⁶⁶:

Այսպիսով Երզնկացի Կիրակոսը մէկ ընդմիջտ սահմանադատում է միւս Կիրակոսներինց եւ իր ծննդեան վայրով ու ապրած ժամանակով, եւ իր մահուան թուականով ու թաղման վայրով, եւ ստեղծագործութեամբ ու գործով:

Առաջին հաւաստի խօսքը Կիրակոս Երզնկացու մասին ասում է Երզնկացի Յարութիւն Բիւրտեանը, իր «Երիզա եւ Եկեղեաց գաւառ» աշխատութեան մէջ, յատուկ գլուխ յատկացնելով նրան: Չնայած որոշ անճշտութիւնների ու չհիմնաւորուած եզրայանգումների, բեղուն ու ջանասէր գիտնականը ճշտօրէն եզրակացնում է, թէ Կիրակոսը ծնունդ է 1275-1280ի տարիները, մահացել՝ 1356ին⁶⁷:

Կիրակոս Երզնկացին իր ժամանակի մատենագրական արձակի ու չափածոյի ճանաչուած դէմքերից մէկն է. նրա արծարծած հարցերը չեն սահմանափակուել միայն հասարակութեան գրական ճաշակի բարձրացմամբ, այլեւ լայնօրէն ծառայել են նրա գաղափարական-քաղաքական կեանքի ու աշխարհայեցութեան կազմաւորմանը, լայնացրել եւ խորացրել աշխարհաճանաչութիւնն ու իմացութիւնը, հաստատել հայրենասիրութիւնը եւ կոփել յանուն դրա մղուող պայքարի կամքն ու տոկունութիւնը: Այդ ընթացքում դրսեւորուել է եւ ինքը՝ հեղինակը, որպէս խորաթափանց մտածող, հոգեբան, գեղագէտ, փայլուն հոեւոր, այլեւ համարձակ, անվախ ու մարտնչող ազգային գործիչ:

Կիրակոս Երզնկացուն նուիրուած բանասիրական ճշգրտումները լայն առումով լրացնում են միջնադարեան նշանաւոր մատենագիրների ու բանաստեղծների շարքը, նեղ առումով խտացնում Երզնկայի համալսարաններն աւարտած մեծերի փայլուն համաստեղութիւնը՝ Յովհաննէս Պլուզ, Կոստանդին, Յովհաննէս Մործորեցի, Ինչպէս նաեւ Մովսէս, Գրիգոր, Մխիթար, Թորոս, Գէորգ, Մարտիրոս Երզնկացիներ եւ ուրիշներ:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՍՐԱՊԵԱՆ

66. Տե՛ս ձեռ. թիւ 8727, էջ 433ա-434բ:

67. Տե՛ս ՔԻՒՐՏԵԱՆ Թ., Երիզա եւ Եկեղեաց գաւառ, էջ 255-336:

Résumé

QUELQUES PRECISIONS PHILOLOGIQUES
AU SUJET DE KIRAKOS YERZENKAC'I

ARMENOUHI ERZENKAC'I SERAPIAN

Kirakos Erzenkac'i est bien connu mais pas trop étudié. A son sujet nous avons des opinions contradictoires sur sa personne, sur la période de sa vie, sur sa production littéraire. Très souvent il fut identifié avec Kirakos Gandzakec'i ou bien avec Kirakos Arevelc'i et la date de sa mort fut considérée 1271/1272. On l'a même mis au XII^e siècle l'identifiant avec Kirakos T'argmanic. D'autres l'on fait arriver jusqu'au XV^e siècle.

Fondé sur les bases de sources manuscrites, l'Auteur, par des vérifications minutieuses (cfr. *Patmabanasirakan Handes*, Erevan 1972, n. 4/59, p. 137) affirme son origine d'Erzenka et le sépare complètement des autres Kirakos, soit dans le temps que dans l'œuvre.

Le grand et fameux philosophe, écrivain, commentateur, pédagogue, poète, Kirakos Erzenkac'i est né entre 1270/1280 à Agrak (Agarak) dans la province de Ekeliac'. Il a vécu et opéré donc entre les XIII^e et XIV^e siècles et il est mort à Erzenka en 1356. Sa tombe se trouve dans l'ensemble du Monastère de Erkan, S. Gevorg. La précision de la personnalité et de la période de Kirakos Erzenkac'i est très importante pour définir l'héritage précise de son œuvre littéraire et pour redonner ses droits d'auteur sur des œuvres très variées qui avait été attribuées aux autres Kirakos. Pour la solution du problème ont énormément contribué les prologues, les épilogues, les colophons et les annotations écrites dans les manuscrits ou de sa propre main ou à son sujet, spécialement de la part de son propre neveu et collaborateur, Yovhannes.

Sur ces donnés, Kirakos Erzenkac'i est considéré comme un des plus illustres écrivains de son époque soit en poésie qu'en prose et qui ne s'est pas contenté à élever le goût littéraire de ses contemporains mais il a aussi contribué à la construction de la conscience civique et politique de son peuple lui faisant connaître des horizons plus larges, des connaissances plus profondes, donnant au patriotisme arménien un sens et une force irréductible. C'est donc en cette perspective qu'il faut mettre la personnalité de Kirakos Erzenkac'i, comme penseur, psychologue, amateur de tout ce qui est beau, brillant réthoricien et surtout homme d'action pour la cause nationale.